

Marcin Wójcik, Andrzej Suliborski

Uniwersytet Łódzki

Wydział Nauk Geograficznych

marcin.wojcik@geo.uni.lodz.pl, andrzej.suliborski@geo.uni.lodz.pl

MW <https://orcid.org/0000-0002-5236-5381>

AS <https://orcid.org/0000-0002-0121-9472>

Poznawcze i praktyczne dylematy w geograficznych badaniach funkcjonalnych wsi

Zarys treści: Praca zawiera pogłębioną refleksją nad kwestią badań funkcjonalnych w geograficznych badaniach wsi oraz dyscyplin pokrewnych, głównie gospodarka przestrzenna. W geografii społeczno-ekonomicznej oraz gospodarce przestrzennej koncepcja funkcjonalna odegrała istotną rolę w opisie i wyjaśnianiu rzeczywistości, stwarzając podstawy dla programów badawczych miast i wsi. Najważniejszym celem artykułu jest próba określenia podstawowych dylematów poznawczych i praktycznych w badaniach funkcjonalnych wsi. Przemyslenia zawarte w artykule dotyczą problemu wyborów, przed którymi stają badacze w projektowaniu i prowadzeniu studiów funkcjonalnych oraz pokrewnych im kierunków. Poruszono takie kwestie, jak relacyjność i desygnaty funkcji, problem czasu i skali badań oraz dylemat porządku przestrzennego i spójności. Autorzy postulują rozwój koncepcji krytycznych opartych na neofunkcjonalizmie. Stwarza to możliwość rozwoju badań, które zwracają uwagę na lokalne wymiary życia społecznego i gospodarczego. Podejście to może być bardzo twórcze dla planowania przestrzeni lokalnych i podstaw społecznego zaangażowania w proces podnoszenia warunków życia, wzmocnienia tożsamości kulturowej oraz kreowania samych miejsc.

Słowa kluczowe: geografia społeczno-ekonomiczna, funkcje, przestrzeń, koncepcje badań

Wprowadzenie

W nauce, niezależnie od rodzaju wytworzonej wiedzy (poznawcza, praktyczna), powstają dylematy badawcze wynikające z przyjętego sposobu wyjaśniania rzeczywistości, czyli problemy, których rozwiązanie wymaga trudnego wyboru między dwiema ważnymi racjami. Współcześnie podstawowym dylematem w naukach społecznych jest kwestia opozycji między orientacjami teoretyczno-metodologicznymi – naturalizmem i antynaturalizmem (Chojnicki 1999, s. 61).

W geografii społeczno-ekonomicznej oraz gospodarce przestrzennej koncepcja funkcjonalna odegrała istotną rolę w opisie i wyjaśnianiu rzeczywistości stwarzając podstawy dla różnych programów badawczych oraz powojennych szkół naukowych (Maik 2005, s. 9). Program funkcjonalny genetycznie był związany z empirycznym scjentyzmem – metodologicznym fundamentem geografii ekonomicznej i jej poszczególnych specjalności. Filozofia funkcjonalna okazała się bardzo ważna dla formowania się różnych koncepcji badawczych w geografii osadnictwa i ludności, zwłaszcza w prężnie rozwijających się studiach nad miejską siecią osadniczą oraz podstawami ekonomicznymi miast i regionów (Maik 2005, s. 11). Badania funkcji i struktur funkcjonalnych miast prowadzone w głównych ośrodkach geograficznych w Polsce, przede wszystkim w IGIPZ PAN, stały się specjalnością naukową, pewnym oryginalnym pomysłem, który wyróżniał je na tle badań geografii ekonomicznej w krajach bloku wschodniego, a nawet w skali światowej. Kluczowa stała się kwestia rozpoznawania funkcji wyspecjalizowanych i identyfikacji elementów struktury funkcjonalnej (funkcji egzogenicznych). Programy badawcze funkcji miejskich były bardzo rozbudowane metodycznie i narzędziowo, szczególnie od czasu zastosowania pierwszych maszyn liczących oraz rozbudowy oprogramowania komputerowego. Funkcjonalizm geograficzny zaczerpnął elementarne podstawy ze studiów socjologicznych jednak zasadniczo różnił się od nich niemal zupełnym brakiem refleksji teoretycznej (Suliborski 2010, s. 48–55).

Istota popularności badań funkcjonalnych w geografii ekonomicznej wynikała m.in. z otwartości tej dyscypliny na osoby, których pierwsze wykształcenie związane było ze studiami ekonomicznymi oraz planistycznymi, w tym urbanistyką. Pracownicy instytutów i innych jednostek geograficznych pierwsze doświadczenia zawodowe często zdobywali w biurach planowania przestrzennego i regionalnego. Wyniki prac badawczych prowadzonych w obrębie jednostek naukowych były wykorzystywane do sporządzania planów zagospodarowania przestrzennego, scenariuszy rozwoju regionalnego oraz różnego rodzaju prognoz demograficznych i gospodarczych (Liszewski 1995). Identyfikacja funkcji podstawowych ośrodków miejskich, utożsamiana z ich bazą ekonomiczną, stała się kanonem badawczym nie tylko w sensie poznania naukowego, ale również w planowaniu krajowym i regionalnym (Jerczyński 1973). Programy funkcjonalne dla praktyki stanowiły przez wiele powojennych dziesięcioleci swoisty pas transmisyjny wiedzy pomiędzy różnymi dyscyplinami, tj. geografiami, ekonomią, socjologią oraz urbanistyką. Ciągłość pokoleniowa i kształcenie kolejnych kadr naukowych w ośrodkach, w których opracowywano podstawy programów badań funkcjonalnych, decyduje do dzisiaj o ich popularności, zwłaszcza w tworzeniu wiedzy dla instytucji planowania i rozwoju na poziomie krajowym i regionalnym o charakterze metodycznym i merytorycznym (Śleszyński 2007).

Współczesne badania funkcjonalne mają wiele wymiarów oraz czerpią założenia z różnych koncepcji naukowych. W pracach z geografii wsi i rolnictwa jest to szczególnie widoczne ze względu na dualizm programów naukowych studiów rolnictwa oraz osadnictwa wiejskiego (Wójcik 2012, s. 16–28). Akceptowany dzisiaj w geografii pluralizm badawczy decyduje nie tylko o różnorodności kierunków

badan funkcjonalnych, zakresie merytorycznym osiągniętych efektów, ale również przyczynia się do powstania dylematów dotyczących kwestii przedmiotowych, metodycznych, skali oraz innych.

Celem artykułu jest próba określenia podstawowych dylematów poznawczych i praktycznych w badaniach funkcjonalnych wsi. Przemyslenia zawarte w artykule odnoszą się do problemu wyborów, przed którymi stają badacze w projektowaniu i prowadzeniu studiów funkcjonalnych oraz pokrewnych im kierunków.

Geneza funkcjonalizmu w geograficznych badaniach wsi

Po II wojnie światowej cechą geografii ekonomicznej była dominacja funkcjonalistycznych modeli pojęciowych (Chojnicki 1970, Maik 1992). Zaawansowane koncepcje badań funkcjonalnych ukształtowane zostały na przełomie lat 50. i 60. XX w. i były w dużej mierze efektem rozpoczęcia prac nad identyfikacją podstaw ekonomicznych ośrodków lokalnych. Przełomowym osiągnięciem pod względem koncepcyjnym i metodycznym była praca Chilczuka (1963), której główny walor polegał na próbie wykorzystania koncepcji funkcji centralnych oraz na opracowaniu typologii funkcjonalnej ośrodków lokalnych. W początkowym okresie badań małych miast i większych osiedli wiejskich dominowała koncepcja ośrodków lokalnych jako miejsc obsługi ludności (Biderman 1967, Zajchowska 1976, Liszewski 1993). Pod koniec lat 70. XX w. badania funkcji ośrodków lokalnych nie budziły już tak dużego zainteresowania, natomiast zaczęły być powszechnie wykorzystywane w pracach nad planami regionalnymi. W artykułach i dyskusji coraz większym zainteresowaniem cieszyła się problematyka urbanizacji wsi (Rakowski 1975). W latach 90. XX w. w polskiej literaturze geograficznej zaadoptowano pojęcie wsi kluczowej (Drobek, Heffner 1994). Interesujące rezultaty o charakterze poznawczym i aplikacyjnym przyniosło rozwinięcie na gruncie polskim koncepcji „zespołu osadniczego”. Funkcja osiedla była w tym wypadku rodzajem czynnika zespołotwórczego (Zagożdżon 1974). Rozwinięciem badań zespołów osadniczych było wprowadzenie nowych metod analizy sieci osadniczej na bazie koncepcji lokalnych systemów osadniczych (por. Maik 1976, 1993).

Jednym z najbardziej istotnych funkcjonalnych programów badawczych geografii były prace nad typologią rolnictwa, której podstawy były związane z opracowywaniem metod użytkowania ziemi (Kostrowicki 1969). Potrzebę badań typologicznych w geografii rolnictwa Kostrowicki (1969, s. 599) ujął w postulatcie przejścia od analizy rozmieszczenia elementów rolnictwa do kompleksów funkcjonalnie powiązanych ze sobą zjawisk. Typ rolnictwa zdefiniowano jako układ istotnych jej cech, który może się powtórzyć w różnych obszarach/regionach (por. Kostrowicki 1968, 1969). Zainteresowanie geografów rolnictwa badaniami funkcjonalnymi wiązało się głównie z obserwacją rozwoju działalności pozarolniczych na terenach wiejskich (Kostrowicki 1976). Próby metodycznej badań struktury funkcjonalnej obszarów wiejskich podjęła się Stola (1987, 1993), która wprowadziła pojęcie funkcji podstawowych i wtórnych (uzupełniających), co było nawiązaniem do prac z zakresu badań bazy ekonomicznej miast.

Współczesne badania geografów wsi mają zróżnicowany charakter zarówno problemowy, jak i teoretyczno-metodologiczny (Wójcik 2012). Są one przede wszystkim pochodną różnych tradycji badań wiejskich odwołujących się zarówno do studiów rolniczych, jak i osadniczych. Z jednej strony ewolucji podlegały kierunki badań w ramach koncepcji wielofunkcyjnych obszarów wiejskich, wywodzące się z geografii rolnictwa (Bański 2002). Z drugiej strony wiele prac nad identyfikacją struktur i procesów kształtujących przestrzeń wiejską podjęto w ramach coraz prężniej rozwijającej się geografii społecznej (osadnictwa), która zaproponowała nowe podejścia i metodologię badań nad osadnictwem, w tym innowacyjne spojrzenie na funkcje miast i wsi (Suliborski 2010, Wójcik 2021).

Kluczowe dylematy w badaniach funkcjonalnych wsi

Pojawiające się dylematy w dyscyplinie naukowej są najczęściej efektem refleksji metodologicznej dotyczącej sytuacji poznawczej i społecznej (Chojnicki 1999, Maik 2005). Wyrażają się one niejednokrotnie opozycją stanowisk w kwestii problemów metodologicznych odnoszących się do struktury poznania, w tym takich zagadnień, jak: cel badawczy dyscypliny, jej odrębność przedmiotowa, uzyskiwane rezultaty badawcze oraz charakterystyka i sposób wyjaśniania (Chojnicki 1999, s. 47). Znaczący przedmiotu metodologii geografii skłonni są określać je w odniesieniu do pozycji na kontinuum teoretyczno-metodologicznym, w którym można wyróżnić wiele poglądów znajdujących się pomiędzy rygoryzmem orientacji scjentyistycznej i humanistycznej (Maik 1998, s. 11).

W artykule przedstawiono wybrane dylematy badawcze badań funkcjonalnych w geografii społeczno-ekonomicznej. Zakres merytoryczny obejmuje również gospodarkę przestrzenną, którą w samej geografii można uznać za jej subdyscyplinę o funkcjach praktycznych i technicznych (Suliborski 2018).

Dylemat wyboru desygnatu i miernika funkcji

Dylemat desygnatu funkcji jest kluczowym zagadnieniem w zakresie podstaw badań funkcjonalnych. Odnosi się on przede wszystkim do znaczenia wyrazu, a tym samym rozwoju określonego pojęcia – w tym przypadku pojęcia funkcji. Suliborski (2010) w obszernym opracowaniu na temat rozwoju funkcjonalizmu w polskiej geografii miast podaje, że już sama kategoryzacja pojęcia funkcji miasta jest niezwykle złożona. To samo dotyczy pojęcia funkcji obszaru wiejskiego (Wójcik 2012). Zdaniem Suliborskiego (2010, s. 61–62) pojęcie funkcji osiedla jest określone w odniesieniu do refleksji poznawczej (metafory), rodzaju działalności społeczno-zawodowej mieszkańców miasta, cechy przedmiotu lub miejsca, działań miejskich, skupiska miejsc pracy lub zamieszkania oraz relacji w systemie osadniczym. Próba systematyzacji pojęć w tym zakresie otwiera pole szerokiej dyskusji nie tylko metodologicznej (Maik 2012), ale i filozoficznej (Maik 1988, Jędrzejczyk 1989). Kluczowym dylematem badań funkcjonalnych w kontekście kategorii

znaczenia funkcji jest określenie jej desygnatu, a w dalszej kolejności mierników (wskaźników). Suliborski (2010, s. 151) wyróżnia trzy grupy desygnatów funkcji, tj. odnoszące się do form materialno-krajobrazowych (morfologia osadnictwa), wykorzystania terenu i lokalizacji instytucji oraz percepcji i znaczenia przestrzeni/miejsca. Pierwsze dwie grupy desygnatów są tradycyjnym polem badań geograficznych związanych z zainteresowaniem kwestiami urbanistycznymi i ekonomicznymi. Trzecia grupa stanowi pokłosie rozwoju modeli zróżnicowania społeczno-przestrzennego oraz podejść humanistycznych (Maik 2012, s. 85–90). Wybór desygnatu bądź ich łączna charakterystyka są wymagające pod względem koncepcyjnym oraz operacyjnym. W tradycji myśli geograficznej koncepcje odnoszące się do namysłu nad desygnatami i miernikami funkcji miały charakter jednowymiarowy lub wielowymiarowy. Koncepcje jednowymiarowe koncentrują się na określonej kategorii desygnatu, np. formy wykorzystania terenu (koncepcje użytkowania ziemi), aktywności ekonomicznej ludności (koncepcje bazy ekonomicznej) oraz rangi instytucji (koncepcje miejsc centralnych). Koncepcje wielowymiarowe łączą różne sposoby widzenia zróżnicowania funkcjonalnego oraz wprowadzają mierniki/wskaźniki syntetyczne pomiaru, przez co zbliżają się do różnych pomysłów metodologicznych dotyczących kwestii rozwoju regionalnego/lokalnego, np. koncepcje przestrzeni wielofunkcyjnych czy obszarów problemowych (Wójcik 2012, s. 142–145).

Dylemat relatywizmu funkcji

Relatywizm w metodologii badań funkcjonalnych przejawia się m.in. w przyjęciu koncepcji systemowej i tym samym dyrektywy badawczej dotyczącej określenia roli elementu w całości (strukturze). Jest to związane z jednym z zasadniczych dylematów geografii wyrażających się w kwestii określenia specyfiki badań w ujęciu atrybutywnym, tj. podkreśleniu roli właściwości obiektów lub relacji, które je łączą (Chojnicki 1999, s. 50–51). Wybór pomiędzy tymi opcjami określa zasadniczy charakter badań funkcjonalnych obszarów wiejskich. Dominującym modelem badawczym jest ustalenie właściwości obiektów (obszarów wiejskich), na podstawie których wnioskujemy o stanie i dynamice przemian struktury funkcjonalnej. Dóbr cech (zmiennych) identyfikujących funkcje obszarów wiejskich należał zawsze do najważniejszych zagadnień metodycznych (Stola 1987, Śleszyński 2017, Stanny i in. 2018). Ujęcie oparte na identyfikacji relacji pomiędzy obiektami, czy to w wersji pozytywistycznej (np. koncepcje bazy ekonomicznej), czy humanistycznej (koncepcja funkcji miejsca), są w przypadku badań wsi dość rzadkie i znajdują się na uboczu zainteresowań naukowych geografii społeczno-ekonomicznej i gospodarki przestrzennej (Wójcik 2021). Duża część dyskusji jest również związana ze specyfiką funkcji, tj. ich zasadniczego podziału na funkcje egzogeniczne i endogeniczne. Relacyjny charakter takich badań polega na interpretacji zmiany charakteru wymienionych funkcji w zależności od skali przestrzennej badań (Suliborski 2010, s. 72–74). Nie bez znaczenia są też różnice w zależności od przyjęcia pośrednich lub bezpośrednich sposobów pomiaru funkcji obszaru.

Kwestie teoretyczno-metodologiczne odgrywają tu zasadniczą rolę także z innych względów. Maik (2012, s. 87) wskazuje, że w tym zakresie jednym z podstawowych problemów jest odpowiedź na pytania o naturę badanej rzeczywistości, tj. wyboru między punktem widzenia zwolenników obiektywizmu a stanowiskiem wyznawców konstruktywizmu. Ujęcie obiektywistyczne zakłada, że istnieje obiektywna rzeczywistość (realizm poznawczy), niezależna od ludzkich wyobrażeń i jednocześnie wpływająca na ich kształt. Konstruktywizm natomiast przyjmuje, że rzeczywistość jest „interpretowana” przez uczestników życia społecznego. Postrzeganie i wyobrażenie świata jest istotnym składnikiem interpretacji przestrzeni.

W studiach wiejskich, zgodnie z upowszechnionym modelem ilościowym, dominują badania dotyczące struktur przestrzennych obszarów wiejskich. Zróżnicowanie funkcjonalne pełni w tym zakresie ważną rolę syntezy różnych struktur społeczno-gospodarczych (Wójcik 2012, s. 186–187). Istotne jest jednak, że w badaniach wsi przez ostatnie lata wzrasta zainteresowanie różnymi studiami konstruktywistycznymi, co urozmaica pole badawcze dyscypliny i samych podejść funkcjonalnych oraz pokazuje ich wartość poznawczą w zakresie identyfikacji różnych funkcji ukrytych (Wójcik 2021).

Dylemat skali

Dylemat skali, zwłaszcza skali przestrzennej, należy do kluczowych kwestii metodologicznych z punktu widzenia geografii społeczno-ekonomicznej i gospodarki przestrzennej. Wybór poziomu analizy przestrzennej, co w praktyce oznacza określony moduł gromadzenia danych oraz narzędzi ich analizy, w dużej mierze zależy od celu opracowania oraz zapotrzebowania na określoną wiedzę ze strony instytucji publicznych bądź komercyjnych. Należy zdawać sobie sprawę, że przyjęcie określonej skali przestrzennej, a tym samym zbioru jednostek terytorialnych z odpowiedniego poziomu gromadzenia informacji statystycznej, decyduje o osiągnięciu efektu w postaci zróżnicowania przestrzennego (ekonomiczny, ekologiczny, społeczny itd.) wybranych cech lub ich sumarycznego zbioru ujętego w formie wskaźnika syntetycznego. Generalizacja treści wyrażonych przedstawieniami kartograficznymi wpływa często na interpretację kwestii procesów rozwojowych, co stwarza dylematy natury politycznej, w tym redystrybucji środków finansowych w ramach odpowiednich polityk rozwojowych. Specyfika badań instytucji o charakterze obserwatoriów terytorialnych o zasięgu europejskim (np. ESPON) odnosi się przede wszystkim do warstwy porównawczej państw i megaregionów, co decyduje o generalizacji przeważającego charakteru funkcjonalnego obszarów wiejskich (por. *European development...* 2011). Monitoring tych samych zjawisk w skali kraju i przyjęcie bardziej szczegółowych modułów podziału terytorialnego może prowadzić do innych wniosków w zakresie funkcji obszarów wiejskich wynikających w szczególności ze zróżnicowania regionalnych i lokalnych uwarunkowań historycznych, osadniczych czy społeczno-kulturowych (por. Bański 2016, Stanny i in. 2018).

Dylemat czasu

Refleksja nad temporalnym wymiarem badań naukowych, zwłaszcza w dyscyplinach podejmujących kwestie zróżnicowania układów przestrzennych, niesie ze sobą wiele wątków i kwestii dyskusyjnych. Problem czasu i trwałości struktur przestrzennych ma duży związek ze wskazanymi wcześniej dylematami określania desygnatu funkcji. Trwałość struktur morfologicznych, w tym fizjonomiczno-krajobrazowych, jest o wiele większa niż struktur funkcjonalnych czy społecznych. Zatem wybór odpowiedniej grupy desygnatów funkcji niesie ze sobą wskazanie czasu, czy odcinków czasu, w których podejmowana jest identyfikacja zmian poszczególnych elementów struktury funkcjonalnej (Suliborski 2010, s. 116–117). Refleksja dotycząca relacji czasu długiego w identyfikacji przemian o charakterze regionalno-cywilizacyjnym należy do zasadniczych kwestii różnych nauk podejmujących się określenia relacji pomiędzy kulturą (cywilizacją) a przestrzenią (Braudel 1971). W tym kontekście zasadne jest pytanie: „kiedy geografia staje się historyczna?”. Publikacja wyników badań stanu struktur przestrzennych obejmuje często dane, których aktualność sięga kilku lat wstecz. Dlatego wiele dylematów metodologicznych związanych z pozyskiwaniem, analizą i interpretacją danych statystycznych dotyczy doboru takich cech, których dezaktualizacja opisujących je danych następuje w długim okresie.

Dylemat porządku przestrzennego

Cechą geografii społeczno-ekonomicznej jest określanie własnej odrębności na gruncie paradygmatu przestrzennego (Chojnicki 1999, s. 50–51). Od okresu klasycznego w geografii, tj. sformułowania podstaw dyscypliny w postaci systemów wyjaśniania zależności różnych elementów w środowisku ziemskim, jeden z dylematów odnosi się do identyfikacji typów porządku przestrzennego. Dylemat ten stał się istotnym tematem dyskusji w okresie rozwoju orientacji scjentystycznej w geografii, zwłaszcza w obrębie naturalistycznego podejścia w badaniach zjawisk społeczno-gospodarczych i koncepcji przestrzeni absolutnej (Lisowski 2003, 2014, Rembowska 2006). We współczesnych badaniach obszarów wiejskich dobrze rozwinięte są prace obejmujące poszukiwania prawidłowości przestrzennych wynikających z podobieństwa elementów struktury (np. gmin wiejskich o dominującej funkcji). W geografii polskiej długą już tradycję mają badania typologii funkcjonalnej terenów wiejskich, których źródła znajdują się w klasycznej analizie typologicznej rolnictwa (Kostrowicki 1973, Stola 1987, Bański, Stola 2002). Współcześnie analiza funkcjonalna obszarów wiejskich jest częścią badań nad zróżnicowaniem rozwoju społeczno-gospodarczego wsi (np. Stanny i in. 2018). W zakresie studiów nad strukturą funkcjonalno-przestrzenną obszarów wiejskich dużo rzadziej spotykaną dzisiaj procedurą są postępowania badawcze oparte na poszukiwaniu podobieństw terytoriów, których efektem jest delimitacja regionów jednolitych z punktu widzenia specyficznego, niepowtarzalnego układu cech (np. Stola 2004). Regionalizacja gospodarcza,

charakterystyczna procedura metodyczna dla geografii ekonomicznej, była kluczowa dla rozpoznania podstawowych cech przestrzeni państw czy kontynentów. W geografii rolnictwa typologia i regionalizacja były dwoma sposobami syntezy danych, komplementarnymi pod względem poznawczym. Dylemat rangi, tj. przewagi któregoś ze sposobów analizy przestrzeni pod względem ładunku tworzonej wiedzy w tym zakresie nie został rozstrzygnięty (Kostrowicki 1973, s. 567–593). Biorąc pod uwagę współczesne badania, zwłaszcza narzędzia analizy cyfrowej, trzeba uznać, że preferowany jest model typologiczny. Natomiast zróżnicowanie regionalne tworzy pewien kontekst wyjaśniający, np. odniesienie do takich cech różnicujących struktury funkcjonalne jak poziom zurbanizowania czy przeszłość polityczna obszarów Polski.

Dylemat spójności przestrzennej

Współcześnie dylemat spójności przestrzennej jest dyskutowany przede wszystkim w kontekście polityki regionalnej UE. Należy jednak zdawać sobie sprawę, że w geografii wpisany jest on w dyskusję o podstawach funkcjonowania regionów, zwłaszcza regionów społeczno-gospodarczych (Rykiel 2001). Współczesne rozważania nad pojęciem spójności są wielowymiarowe, a tym samym polemiczne. Orientacja na przestrzeń wielu dyscyplin humanistycznych i tradycyjne zainteresowanie geografii przestrzenną analizą zjawisk, sprawia, że problem ten w literaturze podejmowany jest stosunkowo często. Aksjologiczne aspekty rozwoju społeczno-gospodarczego, jak pisze Chojnicki (2010, s. 128), zmuszają do zastanowienia się nad stanem zagospodarowania świata w odniesieniu do społecznej sprawiedliwości. Problem rozwoju i jego moralny wymiar, szczególnie w kontekście terytorialnych nierówności, jest od lat 70. XX w. ważnym aspektem debaty nauki, głównie orientacji radykalnych (Lisowski 2003).

Zarycki (2000) jeden z dylematów dotyczących organizacji i funkcjonowania przestrzeni społecznej formułuje w odniesieniu do sporu pomiędzy zwolennikami jednorodności i różnorodności jako przyczyny rozwoju społeczno-gospodarczego. Autor argumentuje, że zwolennicy spójności przestrzeni traktują jej brak jako zagrożenie dla istnienia jednostki terytorialnej. Spór ten w literaturze często opisywany jest jako opozycja paradygmatów rozwoju regionalnego w postaci „równoważenie” vs „polaryzacja” (por. Gorzelak 2001, Bański 2007). Jednak o wiele istotniejszą kwestią jest pytanie, czy spójność wynika z homogenizacji przestrzeni czy raczej z tego, że mamy do czynienia z różnymi elementami struktury, między którymi istnieją ukształtowane związki (Zarycki 2000, s. 17). Gorzelak (2007, s. 28) twierdzi, że problem kształtowania polityki spójności wynika w znacznej mierze z jej interpretacji. Autor uzasadnia, że nie można utożsamiać spójności z konwergencją. Spójność należy bowiem rozumieć w kategoriach funkcjonalnych. W odniesieniu do regionów spójność powinno się pojmować jako eliminowanie barier i ograniczeń wynikających z zagospodarowania przestrzennego hamujących możliwości uzyskiwania spójności gospodarczej i społecznej (Gorzelak 2007, s. 30). W podobny sposób zagadnienie to widzi Smętkowski (2013, s. 42),

który uważa, że definicja spójności terytorialnej nastęrcza wielu problemów, czego przejawem jest spór jak ją rozumieć tj. tradycyjnie jako proces zmniejszenia dysproporcji w poziomach rozwoju różnych regionów oraz ograniczenia zacofania regionów najmniej uprzywilejowanych, czy też funkcjonalnie – w odniesieniu do powiązań między różnymi układami terytorialnymi (współzależność).

Wnioski końcowe

Badania funkcjonalne w znacznej mierze przekraczają aspekty poznawcze, uzupełniając również naszą wiedzę teoretyczną, natomiast stosowane procedury zmierzają do określenia kierunku i zakresu przemian przestrzennych w różnych opracowaniach praktycznych (zwłaszcza dla planowania krajowego, regionalnego i miejscowego). Praktyczny charakter wielu dokumentów zawęża część koncepcyjną badań do określenia metodyki i stosowanych narzędzi oraz modeli struktury przestrzennej. Ogranicza to innowacyjność, a tym samym oryginalność, rozwiązań teoretyczno-metodologicznych oraz twórczy charakter prac. Geograficzny funkcjonalizm podejmuje także kwestie dyskusji nad bazami danych ilościowych, metodami, narzędziami obróbki statystycznej i kartograficznej materiału. Prace te są często pokłosiem współpracy z instytucjami rządowymi i samorządowymi, a z rozwiązań metodycznych korzystają biura planowania przestrzennego i regionalnego. Projektanci i planiści oczekują w tym zakresie rozwiązań koncepcyjnie prostych w zastosowaniu i interpretacji przemian struktur przestrzennych, co z kolei zniechęca badaczy do poszukiwania bardziej abstrakcyjnych sposobów myślenia o przestrzeni i roli ludzi jako jej kreatorów. Istotnym aspektem relacji pomiędzy nauką i praktyką jest wpływ decyzji politycznych na kierunki i zakres badań. Decydenci kierują się często potrzebą tworzenia chwytliwych sloganów, które w nowy sposób odnoszą się nierzadko do znanych już struktur i procesów. Ze względu np. na finansowanie nauki w ramach zapotrzebowania na prace eksperckie dla gospodarki nowe nazewnictwo trafia do obiegu naukowego, tworząc zamieszanie pojęciowe.

Kluczową kwestią z punktu widzenia tradycji badań oraz ograniczeń wynikających z agregacji danych przestrzennych jest namysł nad różnicami w konstruowaniu podstaw badawczych i interpretacji danych wynikających z ujęcia terytorialnego i osadniczego. Dotyczy to przede wszystkim gmin wiejskich i miejsko-wiejskich, których badania funkcjonalne ukazują sytuację dla całej jednostki przestrzennej. Ujednolicenie struktur wewnętrznych prowadzi do zubożenia interpretacji przemian osadnictwa w różnych zakresach – morfologicznym, funkcjonalnym i społecznym. Strukturalno-ilościowy wymiar zróżnicowania przestrzennego prowadzi do redukcji innych geograficznych paradygmatów naukowych, tj. np. środowiskowego i krajobrazowego, oraz podejść społeczno-kulturowych, np. koncepcje miejsca. Konsekwencją jest osłabienie podstaw teoretyczno-metodologicznych badań geograficznych, zwłaszcza w porównaniu do prężnie rozwijanych koncepcji w naukach społecznych (socjologii, antropologii społecznej).

Wydaje się, że wyjście badań funkcjonalnych z impasu teoretyczno-metodologicznego, w którym tkwi od dłuższego czasu, należy wiązać z kwestią studiów miejsca, tj. osiąganiem efektów poznawczych i praktycznych w skali mikro (lokalnej). Wynika to przede wszystkim z innego charakteru danych, które pozyskiwane są ze źródeł specyficznych lub o charakterze nieformalnym, w tym społecznym. Oficjalne bazy danych przestrzennych, szczególnie dość uboga w polskich warunkach statystyka małych obszarów, nie są w stanie określić wielu nowych funkcji wsi i rolnictwa, które mają w dużej mierze charakter dyskretny. Zrozumienie przemiany wsi w Polsce wymaga zastosowania metod bezpośrednich o charakterze jakościowym. Krytyczny funkcjonalizm (neofunkcjonalizm) stwarza możliwość rozwoju badań, które zwracają uwagę na lokalne wymiary życia społecznego i gospodarczego. Podejście neofunkcjonalne może być bardzo twórcze dla planowania przestrzeni lokalnych i podstaw społecznego zaangażowania w proces poprawiania warunków życia, wzmacniania tożsamości kulturowej oraz samych miejsc. Kreowanie funkcji miejsca jest procesem wielowymiarowym obejmującym wielu interesariuszy rozwoju lokalnego. Stąd też istotne jest jego rozpoznanie jako ciągu swoistych negocjacji społecznych, w których zawarte są konteksty i przejawy świata materialnego oraz duchowego.

Literatura

- Bański J. 2002. Geografia wsi – nową dyscypliną badawczą polskiej geografii. *Przegląd Geograficzny*, 74(3): 367–379.
- Bański J. 2007. Koncepcje rozwoju struktury przestrzennej w Polsce – polaryzacja czy równoważenie? *Przegląd Geograficzny*, 79(1): 45–79.
- Bański J. (red.), 2016. Atlas obszarów wiejskich w Polsce. Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa.
- Bański J., Stola W. 2002. Przemiany struktury przestrzennej i funkcjonalnej obszarów wiejskich w Polsce. *Studia Obszarów Wiejskich*, 3.
- Biderman E. 1967. Kryteria hierarchizacji osiedli centralnych w badaniach na Pomorzu Zachodnim. [W:] L. Straszewicz (red.), *Ośrodki lokalne*. Uniwersytet Łódzki, Łódź, 32–49.
- Braudel F. 1971. *Historia i trwanie*. Wydawnictwo Czytelnik, Warszawa.
- Chilczuk M. 1963. Sieć ośrodków więzi społeczno-gospodarczej wsi w Polsce. *Prace Geograficzne*, 45.
- Chojnicki Z. 1970. Podstawowe tendencje metodologiczne we współczesnej geografii ekonomicznej. *Przegląd Geograficzny*, 42(2): 199–214.
- Chojnicki Z. 1999. *Podstawy metodologiczne i teoretyczne geografii*. Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Chojnicki Z. 2010. Rozwój społeczno-ekonomiczny i jego aspekty aksjologiczne. [W:] *Koncepcje i studia metodologiczne i teoretyczne*. Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 115–130.
- Drobnik W., Heffner K. 1994. Koncepcja wsi kluczowych a procesy osadnicze na obszarach wiejskich. *Przegląd Geograficzny*, 66(122): 19–31.
- European Development Opportunities for Rural Areas. 2011. ESPON & UHI Millennium Institute.
- Gorzela G. 2001. Bieda i zamożność regionów. [W:] I. Sagan, M. Czeczpeński (red.), *Wymiar i współczesne interpretacje regionu*. Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 37–58.
- Gorzela G. 2007. *Scenariusze ESPON: wyzwania dla spójności*. Centrum Europejskich Studiów Regionalnych i Lokalnych (EUROREG). Uniwersytet Warszawski, Warszawa.
- Jerczyński M. 1973. Zagadnienia specjalizacji bazy ekonomicznej większych miast w Polsce. [W:] M. Jerczyński, L.F. Chaves, Z. Siemek (red.), *Studia nad strukturą funkcjonalną miast*. *Prace Geograficzne*, 97, 9–134.

- Jędrzejczyk D. 1989. Główne koncepcje pojęcia układu osadniczego we współczesnej myśli geograficzno-ekonomicznej. Rozprawy Uniwersytetu Warszawskiego Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Kostrowicki J. 1968. Agricultural Typology, Agricultural Regionalization, Agricultural Development. *Geographia Polonica*, 14: 265–274.
- Kostrowicki J. 1969. Typologia rolnictwa. Założenia, kryteria, metody. *Przegląd Geograficzny*, 41(4): 599–621.
- Kostrowicki J. 1973. Zarys geografii rolnictwa. PWN, Warszawa.
- Kostrowicki J. 1976. Obszary wiejskie jako przestrzeń wielofunkcyjna. Zagadnienia badawcze i planistyczne. *Przegląd Geograficzny*, 48(4): 601–611.
- Lisowski A. 2003. Koncepcje przestrzeni w geografii człowieka. UW, Warszawa.
- Lisowski A. 2014. Typy przestrzeni a geografia. *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego*, 24: 7–18.
- Liszewski S. 1993. Dorobek łódzkiego ośrodka geograficznego w zakresie badania ośrodków lokalnych. Próba syntezy, kierunki dalszych prac. [W:] W. Maik (red.), *Problematyka lokalnych systemów osadniczych*. Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń, 29–40.
- Liszewski S. (red.). 1995. *Geografia osadnictwa i ludności w niepodległej Polsce. Lata 1918–1993. Tom III. Badacze*. Polskie Towarzystwo Geograficzne, Łódź.
- Maik W. 1976. Analiza funkcjonalna sieci osadniczej podregionu kalisko-ostrowskiego. *Seria Geografia*. 11. Wydawnictwo Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań.
- Maik W. 1988. Rozwój teorii regionalnych i krajowych układów osadnictwa. *Seria Geografia*. 37. Wydawnictwo Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań.
- Maik W. 1992. Problematyka rozwoju polskiej geografii społeczno-ekonomicznej w świetle paradygmatycznych modeli pojęciowych. *Przegląd Geograficzny*, 44(3–4): 231–246.
- Maik W. 1993. Koncepcja lokalnych systemów osadniczych. Założenia i perspektywy badawcze. [W:] W. Maik (red.), *Problematyka lokalnych systemów osadniczych*. Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń, 19–28.
- Maik W. 1998. Metodologia polskiej geografii osadnictwa. [W:] J. Kaczmarek (red.), *Metodologia geografii osadnictwa na przełomie wieków. X Konwersatorium Wiedzy o Mieście*. Katedra Geografii Miast i Turyzmu, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź, s. 7–14.
- Maik W. 2005. Wprowadzenie. [W:] S. Liszewski, W. Maik (red.), *Rola i miejsce geografii osadnictwa i ludności w systemie nauk geograficznych. Studia i Materiały IGiGP WSG w Bydgoszczy*, 9–17.
- Maik W. 2012. *Podstawy teoretyczno-metodologiczne studiów geograficzno-miejskich. Studium z metodologii miast*. Wydawnictwo Uczelniane WSG, Bydgoszcz.
- Rakowski W. 1975. *Procesy urbanizacji wsi. Na przykładzie województwa warszawskiego*. Studia KPZK PAN. 50.
- Rembowska K. 2006. Człowiek w geograficznych obrazach świata. [W:] W. Maik, K. Rembowska, A. Suliborski (red.), *Człowiek w badaniach geograficznych. Podstawowe Idee i Koncepcje w Geografii*, 2, 27–46.
- Rykiel Z. 2001. *Krytyka teorii regionu społeczno-ekonomicznego*. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Finansów i Zarządzania w Białymstoku, Białystok.
- Smętkowski M. 2013. Miasta jako bieguny wzrostu. [W:] A. Olechnicka, K. Wojnar (red.), *Terytorialny wymiar rozwoju: Polska z perspektywy badań ESPON*. Warszawa, 31–47.
- Stanny M., Rosner A., Komorowski Ł. 2018. *Monitoring rozwoju obszarów wiejskich. Etap III. Struktury społeczno-gospodarcze, ich przestrzenne zróżnicowanie i dynamika*. Fundacja Europejski Fundusz Rozwoju Wsi Polskiej. Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Warszawa.
- Stola W. 2004. Regionalne zróżnicowanie struktury funkcjonalnej obszarów wiejskich w Polsce. [W:] J. Bański (red.), *Polska przestrzeń wiejska: procesy i perspektywy*. Studia Obszarów Wiejskich, 6, 9–20.
- Stola W. 1987. *Klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich Polski. Próba metodyczna*. Prace Habilitacyjne. Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa.
- Stola W. 1993. *Struktura przestrzenna i klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich Polski*. Dokumentacja Geograficzna, 3.
- Suliborski A. 2010. *Funkcjonalizm w polskiej geografii miast. Studia nad genezą i pojęciem funkcji*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Suliborski A. 2018. *Geografia versus gospodarka przestrzenna*. Studia KPZK PAN, 183: 17–26.
- Śleszyński P. 2007. *Gospodarcze funkcje kontrolne w przestrzeni Polski*. Prace Geograficzne, 213.

- Śleszyński P. 2017. Wyznaczenie i typologia miast średnich tracących funkcje społeczno-gospodarcze. *Przeгляд Geograficzny*, 89(4): 565–593.
- Wójcik M. 2012. *Geografia wsi w Polsce. Studium zmiany podstaw teoretyczno-metodologicznych*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Wójcik M. 2021. Społeczno-kulturowy wymiar przestrzeni wiejskiej. *Studia z geografii człowieka*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Zagożdżon A. 1974. Rozwój sieci osadniczej w Legnicko-Głogowskim Okręgu Miedziowym. [W:] S. Golachowski, A. Zagożdżon (red.), *Dolnośląski Okręg Miedziowy 1960–1970. Początki przemian społeczno-ekonomicznych*. Komitet Badań Rejonów Uprzemysławianych, Wrocław–Warszawa, 201–237.
- Zajchowska S. (red.). 1976. *Współczesna problematyka osadnictwa wiejskiego*. Seria Geografia. 10. Wydawnictwo Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań.
- Zarycki T. 2000. O niektórych dylematach współczesnych badań nad przestrzenią społeczną. *Studia Regionalne i Lokalne*, 4: 5–22.

Cognitive and practical dilemmas in geographical functional studies of rural areas

Abstract: The content of the work includes an in-depth reflection on the issue of functional research in geographical studies of rural areas and related disciplines (mainly spatial management). In human geography and spatial management, the functional concept has played an important role in describing and explaining reality, laying the foundations for various research programs. The most important goal of the paper is an attempt to identify the basic cognitive and practical dilemmas in functional studies of rural areas. The considerations contained in the article concern the problems of choices faced by researchers in designing and conducting functional studies and related fields of study. Issues such as relationality and function designations, the problem of time and scale of research, and the dilemma of spatial order and coherence were raised. The development of critical concepts based on neofunctionalism is postulated. This creates an opportunity to develop research that draws attention to the local dimensions of social and economic life. This approach can be very creative for planning local spaces and social involvement in the process of improving living conditions, strengthening cultural identity and creating the places themselves.

Key words: human geography, functions, space, research concepts